

Mirosław Kaczmarek

Rekomendacja dla programu Towarzystwa Psychoprofilaktycznego

„Z opieki w dorosłość – model usamodzielnienia”

Skala problemu

Wychowanek z chwilą ukończenia 18 roku życia – jak każdy inny młody człowiek – w świetle przepisów prawa staje się osobą dorosłą, uzyskuje pełnię praw cywilnych i obywatelskich. Osiągnięcie przez wychowanka pełnoletniości uznaje się za podstawowe kryterium usamodzielnienia. Ważnym argumentem są także koszty finansowe i społeczne procesu usamodzielnienia.

W roku 2011 w pieczy zastępczej umieszczonych było ogółem 95 046 dzieci, z tego 66 913 dzieci we wszystkich typach rodzin zastępczych i 28 133 dzieci w opiece instytucjonalnej. Z tej liczby usamodzielnionych zostało 4 375 wychowanków, w tym 3 096 w rodzinach zastępczych i 1 279 w placówkach. Wychowanków pełnoletnich przebywających w pieczy zastępczej z uwagi na kontynuowanie nauki było ogółem 20 987, w tym 15 535 w rodzinach zastępczych i 5 462 w placówkach.

Środki budżetowe wydatkowane w całym 2011 roku na wszystkie formy pomocy dla usamodzielnianych wychowanków wyniosły ogółem blisko 130 milionów złotych¹.

Te, wcale niemałe koszty samego procesu usamodzielnienia wychowanków mogą zostać zmarnowane w wyniku nieudanych efektów procesu usamodzielnienia skutkującego porażką życiową wychowanka.

By tak się nie stało, warto zatem prześledzić, co dzieje się z wychowankiem, który zgodnie z przepisami powinien opuścić placówkę czy rodzinę zastępczą, w której dotychczas przebywał. Jak przebiega jego proces usamodzielnienia? Czy młody człowiek opuszczający jedną z form pieczy zastępczej jest naprawdę dorosły, przygotowany do odejścia i podjęcia samodzielnego życia? To podstawowe pytania, które się narzucają przy analizie regulacji prawnych obowiązujących w tym zakresie oraz ich praktycznej realizacji.

¹ Wg danych Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej opracowanych na podstawie druków sprawozdawczych MPiPs-3-R. Do powyższej kwoty należałoby doliczyć ok. 10 mln złotych wydatkowane na usamodzielnianych wychowanków SOSW, MOW, MOS i Zakładów Poprawczych.

Świadczenia

Usamodzielniany wychowanek opuszczający, po osiągnięciu pełnoletniości rodzinę zastępczą, rodzinny dom dziecka, placówkę opiekuńczo-wychowawczą typu rodzinnego, socjalizacyjnego, specjalistyczno-terapeutycznego, interwencyjnego lub regionalną placówkę opiekuńczo-terapeutyczną ma prawo ubiegać się o pomoc na kontynuowanie nauki, na usamodzielnienie i zagospodarowanie.

Pomoc na kontynuowanie nauki oraz pomoc na usamodzielnienie związane są z powiatem właściwym ze względu na miejsce zamieszkania osoby usamodzielnianej przed umieszczeniem jej w pieczy zastępczej, dlatego wniosek o przyznanej jednej w ww. form wychowanek składa w powiecie pochodzenia.

Pomoc na zagospodarowanie związana jest z miejscem planowanego zamieszkania, dlatego udziela jej starosta właściwy ze względu na miejsce osiedlenia się osoby usamodzielnianej.

Wszystkie należne formy pomocy przyznawane są na wniosek usamodzielnianego wychowanka po spełnieniu określonych w ustawie kryteriów.

Mankamenty procesu usamodzielnienia

Usamodzielniany wychowanek opuszczający, po osiągnięciu pełnoletniości rodzinę zastępczą, rodzinny dom dziecka, placówkę opiekuńczo-wychowawczą typu rodzinnego, socjalizacyjnego, specjalistyczno-terapeutycznego, interwencyjnego lub regionalną placówkę opiekuńczo-terapeutyczną ma prawo ubiegać się o pomoc na kontynuowanie nauki, na usamodzielnienie i zagospodarowanie.

Pomoc na kontynuowanie nauki oraz pomoc na usamodzielnienie związane są z powiatem właściwym ze względu na miejsce zamieszkania osoby usamodzielnianej przed umieszczeniem jej w pieczy zastępczej, dlatego wniosek o przyznanej jednej w ww. form wychowanek składa w powiecie pochodzenia.

Pomoc na zagospodarowanie związana jest z miejscem planowanego zamieszkania, dlatego udziela jej starosta właściwy ze względu na miejsce osiedlenia się osoby usamodzielnianej.

Wszystkie należne formy pomocy przyznawane są na wniosek usamodzielnianego wychowanka po spełnieniu określonych w ustawie kryteriów.

Pomoc na kontynuowanie nauki. W założeniach ta forma pomocy powinna motywować wychowanków do podnoszenia aspiracji edukacyjnych, a tym samym do lepszego przygotowania zawodowego i startu w dorosłe, samodzielne życie. I tak zapewne w wielu

przypadkach się dzieje. Należy jednak pamiętać, że nie bez znaczenia dla usamodzielnionego już wychowanka jest gwarancja stałych kilkuletnich świadczeń, które przyczyniają się do pewnej stabilizacji w procesie integracji wychowanka z nowym środowiskiem społecznym. Stąd wielu usamodzielnianych wychowanków podejmuje dalszą naukę widząc w tym gwarancję może niewielkich ale stałych dochodów. To czynnik nabierający znaczenia szczególnie w perspektywie pogarszających się perspektyw na rynku pracy. Motywacja do dalszej nauki może być ze strony wychowanków swego rodzaju wyborem „pod przymusem”. Środki na kontynuowanie nauki dla większości z nich stanowią bowiem jedyne stałe i przewidywalne źródło dochodów.

Pomoc w uzyskaniu odpowiednich warunków mieszkaniowych oraz pomoc w znalezieniu zatrudnienia. W przeciwieństwie do powyższych wymiernych form pomocy, które wychowankowi należą się po spełnieniu określonych prawnie kryteriów, pomoc w uzyskaniu odpowiednich warunków mieszkaniowych oraz w znalezieniu zatrudnienia jest dość iluzoryczna.

Ustawa nie gwarantuje wprost zapewnienia warunków mieszkaniowych usamodzielnianym wychowankom. Przepisy mówią o pomocy w uzyskaniu odpowiednich warunków mieszkaniowych jednak nie precyzują, w jakiej formie ta pomoc jest udzielana. Może zatem polegać m.in. na umożliwieniu osobie usamodzielnianej zamieszkania w mieszkaniu chronionym, pokryciu wydatków związanych z wynajmem stancji, ułatwieniu uzyskania mieszkania socjalnego z zasobów gminy. Podobnie jest z pomocą w znalezieniu zatrudnienia. Czasem jest to pismo rekomendacyjne do pracodawcy, a najczęściej to pomoc w nauczaniu usamodzielnianego wychowanka aktywnych form poszukiwania pracy:

Opiekun usamodzielnienia. Często opiekunem usamodzielnienia zostaje pracownik socjalny lub jeden z krewnych wychowanka. Obydwa wybory budzą uzasadnione wątpliwości.

Należy rozważyć czy rzeczywiście pracownik socjalny obciążony szeregiem innych, w tym sprzecznych z obowiązkami opiekuna zadań powinien nim być. Jak pogodzić obowiązki osoby odpowiedzialnej za nadzór z wykonywaniem zadań merytorycznych opiekuna – a tak się często dzieje w małych centrach pomocy rodzinie. Niepokoi to, że pracownik socjalny w centrum pomocy rodzinie prowadzi sprawy usamodzielnień kilku wychowanków poza innymi obciążeniami zawodowymi – co może wpływać negatywnie na jakość pracy, w tym na czas poświęcany usamodzielnianym wychowankom.

Praktyka „namawiania” kogoś z bliskich do podjęcia się funkcji opiekuna usamodzielnienia wobec wychowanka, który wraca do swojego miejsca zamieszkania też budzi wiele zastrzeżeń. „Miodowy miesiąc” opiekuna (najczęściej pełnoletni brat lub siostra) kończy się często wraz „ze skonsumowaniem” należnych usamodzielnianemu wychowankowi świadczeń. Usamodzielniony wychowanek, często bez pracy i perspektyw stałych dochodów szybko staje się ciężarem dla rodziny u której mieszka. Praktyka pokazuje, że krewny jako opiekun usamodzielnienia jest słabym wsparciem i „nie ma wystarczających argumentów” przy staraniu się przez usamodzielnianego wychowanka o pracę, czy osobne mieszkanie.

Aktywna i świadoma postawa wychowanka. Jest ona wymagana przy ubieganiu się przez usamodzielnianego wychowanka o przyznanie każdej z form pomocy. W tym celu wychowanek musi wystąpić z wnioskiem do właściwego starosty. Pomoc zaś warunkowana jest postawą wychowanka i gwarancją rękojmi z jego strony, że zostanie ona wykorzystana zgodnie z jej przeznaczeniem.

Obowiązek usamodzielnienia rozumiany jest jako ciągły proces wychowawczy, by przeciwdziałać zjawisku bezradności usamodzielnianych wychowanków. Należy jednak zwrócić uwagę na wyraźną niekonsekwencję pomiędzy tymi założeniami a formalnym wymogiem, by indywidualny plan usamodzielnienia został opracowany przynajmniej na miesiąc przed osiągnięciem pełnoletniości przez wychowanka. Mając świadomość, że wielu wychowawców i opiekunów zastępczych zaangażowanych jest w długotrwały proces przygotowania wychowanka do opuszczenia pieczy zastępczej, można sarkastycznie zauważyć, iż podjęcie formalne tych działań na miesiąc przed terminem usamodzielnienia nie narusza prawa. Skoro to proces ciągły należałoby wymogi formalne podejmowania i dokumentowania działań na rzecz usamodzielnienia rozciągnąć na dłuższy okres czasu, tak by osoby pracujące z wychowankiem były zobowiązane podejmować stosowne działania już w kilkuletniej perspektywie do usamodzielnienia. Dobrą cezurą do wprowadzenia w przepisy ustawy udokumentowanego obowiązku podejmowania działań na rzecz przygotowania wychowanka do usamodzielnienia jest wiek ukończenia przez niego 16 roku życia. To wiek, w którym małoletni nabywa częściową zdolność do czynności prawnych i może składać wiążące oświadczenia woli.

Przygotowanie do samodzielności – uwagi z badań²

Proces usamodzielnienia można uznać za końcowy etap pobytu dziecka w środowisku zastępczym – zarówno instytucjonalnym jak i rodzinnym. Ukończenie 18-tego roku życia to osiągnięcie pełnoletniości, otrzymanie pełni praw i obowiązków. Jednak tylko pozornie w tym wieku młody człowiek jest naprawdę dorosły i potrafi samodzielnie funkcjonować jako niezależna jednostka. Do tego potrzebne jest wyposażenie młodego człowieka w umiejętności prospołeczne, odpowiednie kompetencje zawodowe, posiadanie podstawowego zaplecza w postaci właściwych warunków życia – mieszkania i pracy. To także możliwość oparcia się o osoby znaczące - wsparcie ze strony innych osób, zwłaszcza rodziny naturalnej. Tego zaś usamodzielnianym wychowankom najczęściej brakuje.

Badania pokazują, że z jednej strony usamodzielniani wychowankowie mają świadomość swoich rodzin, z drugiej często nie utrzymują stałych kontaktów z najbliższymi, stąd chęć startu w dorosłe życie samodzielnie bez oparcia w rodzinie. Kolejna typowa postawa to życzeniowe przekonanie, że nie popełnią błędów swoich rodziców. Proponowaną pomoc widzą przez pryzmat konkretnych świadczeń i w krótkiej perspektywie czasowej. Pracownicy socjalni, odpowiedzialni za procesy ich usamodzielnienia, dalszej pomocy i wsparcia jawią się jako osoby obce, za osoby bliskie uważają znanych im najczęściej od lat wychowawców i pracowników placówek. Analiza dotychczasowych osiągnięć i postaw życiowych wskazuje na stosunkowo niski status wykształcenia usamodzielnianych wychowanków. Deklaracjom nie powielania błędów rodziców, realizacji marzeń o założeniu szczęśliwej rodziny przeczy fakt wielu cięż przed osiągnięciem pełnoletniości wychowanek oraz status samotnych matek w momencie badania. Proces usamodzielnienia oraz swoją przyszłość badani widzą poprzez pryzmat konkretnych świadczeń i decyzji bez szerszego kontekstu osiągnięcia perspektywicznych celów życiowych. Analiza wypowiedzi wychowanków wskazuje na niedojrzałość społeczną badanych, w tym do podejmowania ról osób dorosłych. Takie postawy wychowanków wskazują na mankamenty systemu pomocy i wsparcia, w tym na słabe i nierozwinięte sieci społeczne w otoczeniu wychowanków. To widoczny w badaniach brak umiejętności prospołecznych, brak wystarczających kompetencji zawodowych oraz kompetencji społecznych stanowi potencjalne poważne zagrożenia dla dalszych indywidualnych losów usamodzielnianych wychowanków.

² Uwagi opracowane na podstawie wniosków z badań Instytutu Spraw Publicznych: *Z opieki zastępczej w dorosłe życie. Założenia a rzeczywistość*; red. Anna Kwak, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2006 oraz badań w ramach projektu zrealizowanego przez Stowarzyszenie SOS Wioski Dziecięce w Polsce w partnerstwie z Fundacją Robinson Crusoe z Warszawy, Centrum Wspierania Rozwoju z Łodzi oraz Społeczną Akademią Nauk z Łodzi w roku 2012: „*Prawa dziecka w opiece zastępczej, od teorii do praktyki*”.

Przygotowanie do samodzielności – rekomendacje

1. Wydłużenie w przepisach ustawy *o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej* udokumentowanego obowiązku podejmowania działań na rzecz przygotowania wychowanka do usamodzielnienia z obligatoryjnego 1 miesiąca na „udokumentowany proces podejmowany i dokumentowany z chwilą ukończenia przez wychowanka 16 roku życia”. To wiek, w którym małoletni nabywa częściową zdolność do czynności prawnych i może składać wiążące oświadczenia woli.
2. Podejmowanie pracy z usamodzielnianym wychowankiem w celu przygotowania go do podejmowania dojrzałych i umotywowanych decyzji i wyborów życiowych:
 - a. oparcia swojej dalszej drogi życiowej na powrocie do środowiska rodzinnego – odbudowa relacji z rodziną;
 - b. planowania dalszej drogi życiowej samodzielnie – umiejętności samodzielnego funkcjonowania, budowa sieci wsparcia społecznego.
3. Ukazanie procesu usamodzielnienia jako etapu w drodze do osiągnięcia perspektywicznych celów życiowych opartych o realne możliwości i potencjał usamodzielnianego wychowanka.
4. Wyposażenie usamodzielnianego wychowanka w umiejętności prospołeczne oraz kompetencje społeczne i zawodowe.
5. Wyposażenie usamodzielnianego wychowanka w wiedzę z zakresu funkcjonowania instytucji publicznych, rynku pracy itp.
6. Nauka brania odpowiedzialności za konsekwencje wyborów związanych z codziennym życiem oraz za skutki podejmowanych decyzji.

Realizacja powyższych zadań związanych z właściwym przygotowaniem usamodzielnianych wychowanków do dorosłości i samodzielnego funkcjonowania, w świetle przytoczonych uwag i rekomendacji jest niemożliwa do zrealizowania w ramach formalnego (zgodnego z przepisami ustawy) procesu usamodzielniania.

Rekomendacja:

Zaproponowany przez Towarzystwo Psychoprofilaktyczne projekt „Z opieki w dorosłość - model usamodzielnienia” wychodzi naprzeciw postulowanym przeze mnie zadaniom koniecznym do realizacji przy przygotowywaniu dorastających wychowanków do samodzielności. TPP w oparciu o swoje wieloletnie doświadczenia w realizacji różnorodnych programów pracy socjalnej, korekcyjnej, wychowawczej i terapeutycznej w środowiskach rodzin wykluczonych i zagrożonych ryzykiem marginalizacji społecznej

proponuje spójny model pracy z usamodzielnianymi wychowankami. Jest on oparty o wiedzę i doświadczenie praktyczne autorów związane z wdrażaniem modelu asystentury rodzinnej. Program proponuje modelowe podejście do problematyki usamodzielnienia i zakłada kilkuletnią pracę asystentów usamodzielniania, rozpoczynających swoje działania dwa lub trzy lata przed momentem opuszczenia przez usamodzielnianego wychowanka jednej z form pieczy zastępczej.

Potrzebne w dalszym dorosłym życiu umiejętności prospołeczne, kompetencje zawodowe i społeczne usamodzielnianych wychowanków osiąga w ramach czteroetapowego modelu pracy. Autorzy programu konsekwentnie proponują kolejno budowę relacji z wychowankiem opartych na zaufaniu i zasadzie poszanowania jego autonomii, rozwiązywanie problemów emocjonalnych, przygotowanie do związku partnerskiego i pełnienia ról rodzicielskich oraz wyposażenie wychowanka w niezbędne w dorosłym życiu umiejętności społeczne i zadaniowe. Kluczową rolę w realizacji programu odgrywa profesjonalny asystent usamodzielniania.

Zaproponowany przez Towarzystwo Psychoprofilaktyczne program „Z opieki w dorosłość - model usamodzielniania” w moim przekonaniu wychodzi naprzeciw podstawowym problemom związanym z właściwym przygotowaniem wychowanka do dorosłego życia poprzez wyposażenie go w kluczowe umiejętności warunkujące sukces (minimalizujące porażkę). Wyposażenie usamodzielnianego wychowanka w możliwości skorzystania z oparcia w rodzinie, umiejętności włączenia się w sieci lokalnych relacji społecznych, zapewnienie profesjonalnego wsparcia proponowane w ramach Programu TPP może sprawić, że usamodzielniani, dorośli już wychowankowie nie powielą negatywnych wzorców przekazu międzypokoleniowego, a proces usamodzielniania zakończy się sukcesem.